

NAXÇIVAN XANLARI İLƏ BAĞLI YENİ ARAŞDIRMALAR

Naxçıvan xanlığı yarandığı gündən qonşu xanlıqlarla, həmçinin müttəfiq olduğu xanlıqlar və onun dostları ilə yaxın münasibətdə olmuşdur. Və bununla belə öz sərhəddaxili ərazilərini qorumaq üçün ordu quruculuğuna da ciddi fikir vermişdir. Xanlıq xarici siyasətində dostluqla yanaşı, qohumluq əlaqələrinə də ciddi əhəmiyyət vermişdir. Bu əlaqələrin tarixi kökləri isə daha əvvəllərə gedir.

Qarabağ xanlığı ilə hərbi müttəfiq olan Naxçıvan xanlığı onun vasitəsi ilə Gürcüstanın Kartli- Kaxeti çarlığı ilə də hərbi, siyasi- iqtisadi və mədəni əlaqələr yaratmışdır.¹ Bunu Tiflisdə Gürcüstan Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlər, o cümlədən digər gürcü mənbələri də təsdiq edir.² Şəki xanlığı ilə diplomatik münasibətlərin özülü isə hələ Heydərqulu xanla Şəki xanı Hacı Cələbi xanın hakimiyyəti dövründə qoyulmuşdu. Və sonralar da davam etmişdi.³

Naxçıvan xanlığı dövrünə aid sənədləri, mənbələri araşdırdıqca aydın olur ki, Kalbali xan Murad xan oğlu Kəngərli 1787- ci ildə hakimiyyətə gəlir.⁴ Həmin ilə qədər hakimiyyətdə olan xanların siyahısı aşağıdakı kimidir: Heydərqulu xan, Hacı xan, Rəhim xan, Əliqulu xan, Vəliqulu xan, Abbasqulu xan, Cəfərqulu xan, Şükürəli xan, yəni də Cəfərqulu xan, Abbasqulu xan, Kalbali xan...⁵

Kalbali xanın hakimiyyətə gəlişi hərc- məreliyə son qoydu. Heydərqulu xan dövründə başlanmış quruculuq, abadlıq işləri yenidən genişlənməyə başladı. Mahir diplomat və cəsur sərkərdə olan Kalbali xan Kəngərli Naxçıvan xanlığının tərəqqisi üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. O, qonşu xanlıqlarla- Xoy, Maku, Təbriz, Qaradağ, İrəvan, Qarabağ, Şəki ilə çox yaxın diplomatik münasibətlər yaratdı. Ən güclü Xoy və Qarabağ xanlığı ilə hərbi- strateji nöqtədə yerləşən Naxçıvan xanlığını yadelli, həmçinin qonşu xanlıqların hücumundan qorumaq üçün güclü ordu qurmaq lazım gəlirdi.

Hələ Qarabağ xanı Pənah xanın vaxtında Gəncə, Ərdəbil və İrəvan hakimləri Naxçıvan xanlığı ilə müttəfiq idilər.

Panah xanın vəfatından sonra, onun böyük oğlu İbrahimxəlil xan hakimiyyətə gəldi. Qarabağ xanlığının siyasi nüfuz dairəsini daha da genişləndirməyə başladı. Bu dövrdə Azərbaycan xanlıqları üçün əsas qorxu İran şahlığı idi. Ona görə də bir- birləri ilə rəqabətləri olan digər xanlıqlardan fərqli olaraq Qarabağ, Naxçıvan və Xoy xanlıqları xarici müdaxilədən qorunmaq üçün hazırlıq görürdülər. Hər üç xanlığın çox hazırlıqlı hərbi silahı var idi. Xoy xanlığında adını tarixə qızıl hərflərlə yazmış Dünbülü türklərinin döyüş hünərlərindən hərbi xronikalar fəxrli söhbət açır.

Çox təəssüflər olsun ki, türkün başı döyüşlərlə və hərbi yürüşlərlə qarşıdığından salnamələri yazanlar bu hərbi hünərləri başqa millətlərin adına yazmışlar. Amma zaman hər şeyi yoluna qoyur. Tarixi mənbələr sübut edir ki, Dünbülü tayfaları 1587-ci ildən Şərur mahalında yaşamışlar. Həmin mənbələrə görə Sultan Əli bəy Cəmşid bəy oğlu Şərurda yaşamış və orada da vəfat etmişdir, (təxminən 1596/ 97- ci illərdə) onun üç oğlu Nəzar bəy, Qıhc bəy və Hüseyn bəy də Şərurda yaşamışlar.⁶

Naxçıvan xanlığı Kartli- Kaxeti çarlığı ilə də yaxın siyasi- hərbi əlaqələr saxlamışdır.⁷

Naxçıvan xanlığı 1787- ci ildə hakimiyyət başına gələn I Kalbali xanın dövründə diplomatik münasibətlərini daha da fəallaşdırmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək ki, rus qafqazşünasları görkəmli sərkərdə və bacarıqlı dövlət başçısı olan Kalbali xan haqqında öz əsərlərində dənə- dənə bəhs etmiş, müəyyən qədər maraqlı, bəzən də qarazlı məlumatlar vermişlər. Maraqlı cəhət odur ki, onu qafqazşünasların çoxu şəxsən tanımış, görüşüb söhbət etmişlər. Onların yazdıqları gündəlikləri, yol qeydlərini diqqətlə oxuyanda I Kalbali xanı bütün keyfiyyətləri ilə görmək olur. Xüsusən də Rusiya çarına göndərilən gizli raportlardakı məlumatlarda Naxçıvanın müstəqilliyi üçün canını fəda etməyə hazır olan I Kalbali xanın ağıllı siyasəti, hərbi bacarığı göz önündə cəmlənir.

Rus şərqşünası H.K.Smirnov verdiyi məlumatlarda I Kalbali xanın atasının adını Murad xan kimi qeyd edir.⁸ Müəllif «Naxçıvan diyarının tarixinə və etnoqrafiyasına dair materiallar» əsərində yazır: «1787- ci ildə çevriliş nəticəsində Naxçıvanda hakimiyyət başına Kalbali xan Murad Xəlifə (Muradxan) oğlu gəldi». Belə olduqda maraqlı bir sual ortaya çıxır. Murad xan Kəngərli kimdir?

Biz Naxçıvan xanlarının şəcərəsini işləyərkən bu faktı dənə- dənə yoxladıq. Orta əsr mənbələrindən tutmuş, XIX əsrin axırlarınadək olan çoxlu sayda sənədləri nəzərdən keçirdik. Murad xan Kəngərli adına rast gəlsək də onun kimin oğlu olduğunu dəqiqləşdirə bilmədik. Tiflisdən, Gürcüstan Dövlət Tarix Arxivindən əldə olunan bəzi sənədlərdə də I Kalbali xanın oğlanlarının hamısının soyadlarının rəsmi olaraq Kəngərli-Naxçıvanski-Muradov kimi yazılması marağımızı daha da artırdı. Qeyd etməliyəm ki, I Kalbali xanın

oğlanlarının adları Nəzərəli xan, Ehsan xan, Şeyxəli xan, Fərəx ağa, Mehdiqulu xan, İskəndər xandır.⁹

Maraqlı cəhət bir də odur ki, Moskvada yerləşən Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivindən aşkar etdiyimiz bir sənəddə Nəzərəli xanın özü də belə yazıb: «Сын Кербалай хана, инык Мурад хана». Hətta Murad xanın İran şahlığı dövründə Naxçıvanın hakimi olduğu qeyd edilən sənədə də rast gəlinir.¹⁰

Əlbəttə, bunların çox ciddi axtarışa ehtiyacı var. Ola bilər ki, Heydərqulu xan elə Murad xandır?! Bunun üçün İrəvan və Tiflis arxivlərindəki sənədləri bir daha dərinlən araşdırmaq, öyrənmək lazımdır.

Qayıdaq I Kalbali xan təsvir edilən tarixi mənbələrə. Yazıçı N.N.Dubrovın «История войны и владычества русских на Кавказе» adlı kitabında (V cild) yazır: «O, İranın ən ağıllı xanlarındanıdır». ¹¹ Gürcü çarlığında məsləhətçi olan Rusiya naziri Kovalenski isə Peterburqa göndərdiyi məlumatda qeyd edir ki, «Bu xan özünün igidliyi, əzəməti, məğrurluğu, sərtliyi və amansızlığı ilə məşhurdur». ¹²

Naxçıvan xanlığının qonşusu olan axalçılı Məhəmməd paşa isə əksinə, I Kalbali xanı nüfuzdan salan, şəxsiyyətinə ləkə vuran sözlər işlədir: «Kalbali xan öz azgünlüyünə görə heç bir imperator qoşununu tanımır, olduqca qəddar davranır». ¹³

Əslində I Kalbali xanın əleyhinə olanları bu cəhət - I Kalbali xanın Naxçıvanın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda apardığı amansız döyüşlər və onun döyüşçü süvarilərinin yürüşləri qorxudurdu...

Kalbali xandan çox qorxanlardan biri knyaz Sisianov idi. O, Rusiyanın hakim dairələrinə, həmçinin əli çatan xanlıqlara xəbər verirdi ki, Kalbali xandan özlərini qorusunlar. Bütün Qafqaz canişinləri Kalbali xanın nüfuzunun xalq arasında çox yüksək olduğunu bildirdilər. Tez-tez ona kömək üçün müraciət edirdilər. Bəziləri buna inanmaya bilərlər, ancaq erməni patriarxı Danilin məsələsi tarixi hadisədir.

Rusiyanın İrəndəki hirsli və bərişməz səfiri A.P.Yermolov hamıdan çox Kalbali xanın şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirdi. İki dəfə Naxçıvanda onun qonağı oldu. Uzun illər təqiblərdə və sürgünlərdə olan Kalbali xan ana torpağa bağlı adam idi. Özü kimi də övladlar böyüdüdü.

Naxçıvanda üç böyük dövlətin maraqları kəsişirdi. Bütün mürəkkəb siyasi vəziyyəti diqqətlə izləyən Kalbali xan Rusiyanın siyasətinə bir mənalı yanaşmırdı. ¹⁴

Bəli, cəsur və döyüşkən kəngərli süvarilərinin hərbi sənəti və hünərləri Rusiya çarlarını da vələh edib. Onlara yüksək hərbi rütbələr verilib, uşaqları hərbi məktəblərə oxumağa göndərilib. Kəngərli süvarilərinin döyüşü Abbas Mirzənin də çox xoşuna gəlmişdi. Hətta onlara xüsusi bayraq da təqdim etmişdi. Həmin bayrağın üzərində «Ehsan xano» yazılmışdı. Kəngərli süvariləri-

nin yaşıl rəngli bu döyüş bayrağı 1904-cü ilə kimi Naxçıvanda varislər təəssüfünə saxlanmışdır. Şərqiştinas Smirnovun yazdığına görə həmin bayraq 1904- cü ildə Tiflis muzeyinə aparılıb.¹⁵ Onu da qeyd etmək ki, indi kitablarda təsvir edilən və üzərində ikibaşlı qartal olan döyüş bayrağı həmin bayraq deyil. Burada bir faktı da açıqlamaq istərdik ki, çar Naxçıvan xanlığına mövcud olduğu illərdə, başqa xanlıqlarla müqayisədə müəyyən imtiyazlar da verib. Rusiya çarı Don kazaklarına verdiyi yüksək imtiyazları onlara da şamil edib. Hətta Naxçıvan xanlığının özünün qoşun saxlamaq hüququ olub. Özü də bu qoşun növü qeyri-nizami idi.¹⁶

Kəngərli xanlarına ataman hərbi rütbəsi də verilib. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, bu hərbi rütbə general-mayor hərbi rütbəsinə bərabərdir. Ehsan xandan başlamış, Aman xan da daxil olmaqla Naxçıvan xanlarının bir neçəsi ataman rütbəsi daşıyıblar.¹⁷ Deməli, onda Aman xan da polkovnik yox, general-mayor rütbəsində yazılmalıdır.

... Yazının sonunda bir tarixi faktı da oxucuların nəzərinə çatdırmaq çox maraqlı olardı. Çar I Nikolay XIX əsrin 30-cü illərində Qafqaza səfər edən zaman onu Gümrü kəndində Ehsan xanın başçılıq etdiyi Kəngərli süvariləri qarşılayıb. Rusiya imperiyasının Təhlükəsizlik İdarəsində III şöbəyə rəhbərlik edən qraf A.X.Benkendorf çarı müşayiət edərək onun dediklərini yol qeydləri kimi yazıb. Orada deyilir: «Mən öz qarşımda döyüşə hazır vəziyyətdə cərgəyə düzülüb cəni geyində və möcüzəli atlarda tayı-bərabəri olmayan Kəngərli süvarilərini gördüm. Onların rəisi Ehsan xan atını mənim yanıma çapıb rus dilində raport verdi. Kəngərli süvarilərinin rəsmi keçidi oldu və onlar mənə İrəvana kimi müşayiət etdilər».¹⁸

ƏDƏBİYYAT

1. Bakıxanov A.Q. Gülüstani İrəm. Bakı, 1970, səh. 160- 161.
2. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия относящиеся до Грузии. Т. II выпуск II. Дело XXII, Март, 1796. Письмо царя Ираклия к генералу-аншперу Гудомеру, с. 135.
3. Həmidova Ş.P. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixindən. Bakı, 1985, s. 44.
4. 1) Əliyev F., Əliyev. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996, s. 60.
2)Смирнов К.И. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку, 1999. (Издание машинотипичес Тифлис 1934), с. 17.
5. Алиев М.М. Нахичеванское ханство и его присоединение к России (Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук). Баку, 1986, с. 16.
6. Исмаилов Э. Ханы хойские. Материалы к родословней и биографиям. с. 35- 36. Azərbaycan Tarixi Şöbəsi Cəmiyyətinin Xəbərləri, IV buraxılış.

- Вакт, 2003.
7. «Бакинский рабочий» 6 февраля, 1999.
 8. Смирнов К.Н. Göstərilən əsəri, с. 17.
 9. Грузинский Государственный Исторических Архив фонд 2, опись 1, ед. сохр. 3839, лист. 23.
 10. ГИАРФ фонд 1268, Опись 2, Дело № 7318, На 255- ти листах. с.166,168.
 11. Дубровин Н.Н. История войны и владычества русских на Кавказе Том V, Санкт-Петербург, 1887, с. 20.
 12. Записка С.С. Ковалевского о Грузии. АКАК, том I, Тифлис, 1866, с. 119.
 13. Письмо Мамед- паша к. кн. Цицианову. АКАК, Т. II, Тифлис, 1868, с. 906.
 14. Иванов Р.Н. Оборона Баязед: правда и ложь. Москва, 2005, с. 133- 134.
 15. Смирнов К.Н. Göstərilən əsəri, с. 27- 28.
 16. Мирзиаде П. Забытые генерала. Газета «Эхо плюс», 7 сентября, 2002, № 17.
 17. Yəni orada.
 18. Yəni orada.

Муса Кулиев

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ О НАХЧЫВАНСКИХ ХАНАХ

Данная статья посвящена истории Нахчыванского ханства, охватывающий конец XVIII в. В этой статье говорится о генеалогии Нахчыванского ханства, о формировании армии, а также о личных качествах Нахчыванского хана I Калбала хана. В ней также много сказано о взаимоотношениях Нахчыванского ханства с другими соседними ханствами Азербайджана и грузинским княжеством- Картли- Кахетин.

Несмотря на некоторые разногласия Азербайджанские ханства, в том числе и Нахчыванское ханство вместе с туркоязычными народами Кавказа боролись против иноземных захватчиков.